

Ransdorp in Waterland

De ruimtelijke ontwikkeling van een veennederzetting

Jurjen M. Bos

De vorm van dorpen als Assendelft, Landsmeer en Oostzaan is typerend voor het uitgestrekte veenweidegebied van Noord-Holland: langgerekt, haaks op de verkaveling, en slechts breder dan twee huizen bij de na-oorlogse nieuwbouwwijken die als het ware tegen de dorpslinten aan zijn geplakt. We treffen in dit gebied echter ook veel compactere dorpen aan, waarbij de relatie tussen verkaveling en bebouwing zoek lijkt te zijn; voorbeelden hiervan zijn Ransdorp, Zuiderwoude en Zunderdorp. Het archeologische onderzoek van de laatste tien jaar en het opnieuw bekijken van oude kaarten hebben duidelijk gemaakt dat we hier steeds met secundaire ontwikkelingen te maken hebben¹. Over Zunderdorp is elders al geschreven (Bos, 1984), hier zal Ransdorp als voorbeeld dienen.

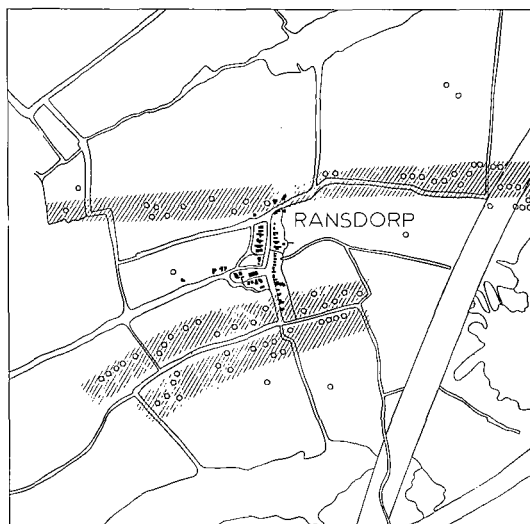
Ransdorp is een zogenaamde bannenunie, bestaande uit de kwartieren Poppendam, Bloemendaal, Durgerdam en Holysloot; dit artikel behandelt de nederzettingsontwikkeling in Bloemendaal en het noordelijk deel van Durgerdam.

De ontginning van Bloemendaal ('Ransdorp-Noord') geschiedde vanuit het Ransdorper (vroeger Poppendammer) Die (De Cock, 1975; voor de topografische namen zie figuur 3). De pendant van deze ontginning wordt gevormd door de 'Wüstung' Poppendam. De ontginning van het noordelijk deel van het kwartier Durgerdam vond plaats vanuit het Durgerdammer Die, dat vroeger waarschijnlijk niet als 'Damarak' afboog naar Durgerdam, maar doorliep als wat nu de Kleisloot heet. De pendant van deze ontginning is vermoedelijk de nederzetting die lag in wat nu de buitenpolder IJdoorn is.

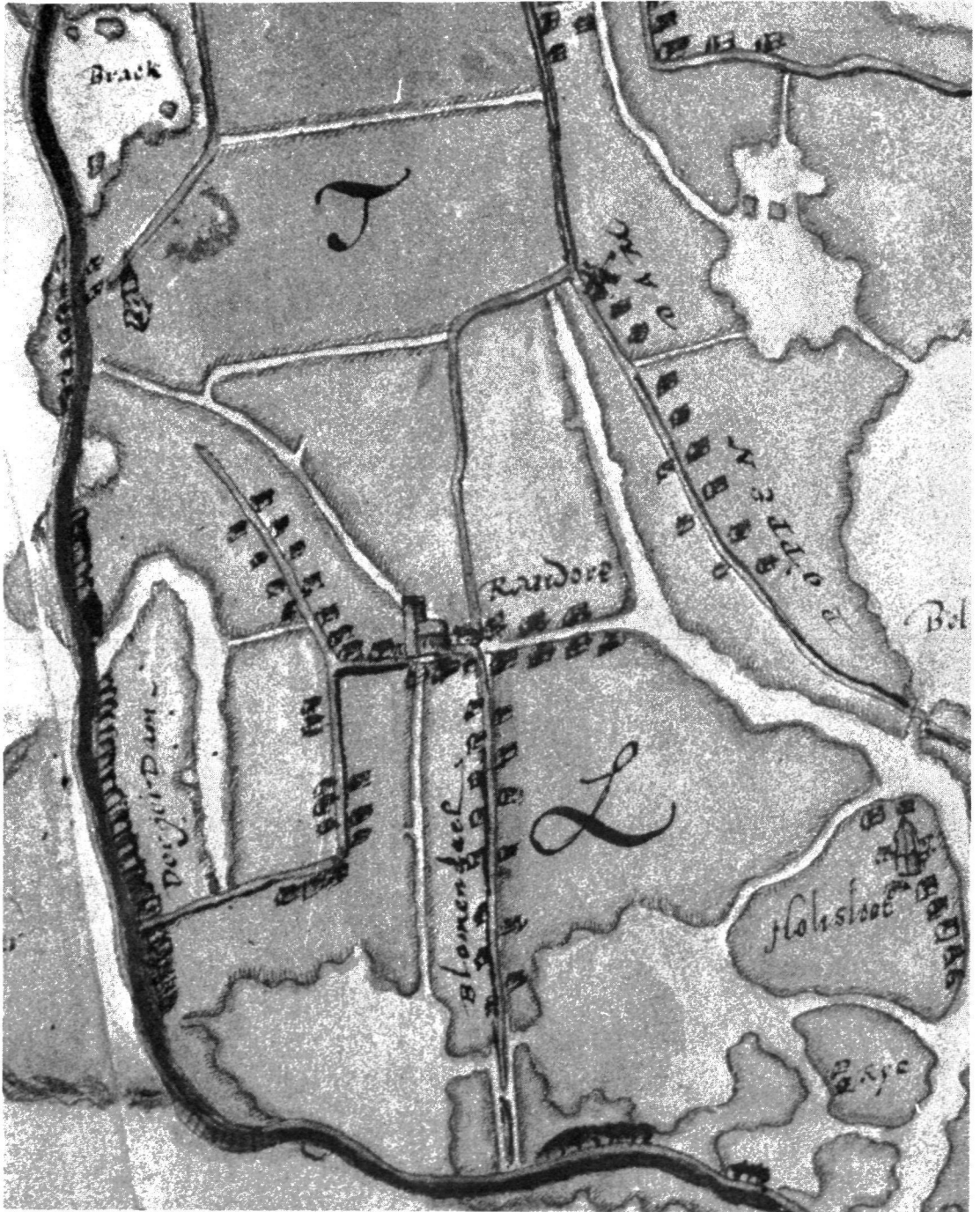
Als we de gouwen waar het huidige Ransdorp tussen ligt (de Liergouw, op de kaart van Dou Westender gouw genoemd, en de Bloemendaler gouw) beschouwen als achterdichtingen, is het niet waarschijnlijk dat de ontginning vanuit het midden naar de natuurlijke water-tjes toe plaatsvond: de gouwen liggen vlakbij het Twiske dat min of meer oost-west door het huidige Ransdorp loopt. In beide ontginningsblokken ontstond een langgerekte nederzetting (figuur 1). Van Bloemendaal weten we ook de

waarschijnlijke plaats van de oorspronkelijke kerk, die zoals gebruikelijk aan het eind van het dorp lijkt te hebben gelegen: hier heten twee naast elkaar gelegen percelen respectievelijk *de Kirk* en *de Papenwerf*. Onze kennis over deze eerste nederzettingen berust op veldnamenonderzoek en veldverkenningen (Bos, 1985a); er werd nog geen booronderzoek gedaan, zodat enige reserve in acht moet worden genomen.

Geleidelijk aan verplaatsten deze nederzettingen zich. De ver van de gouw gelegen boerderijen werden het eerst opgegeven; bovendien vielen er gaten in de linten. De verbindingsweg tussen Bloemendaler gouw en Westender gouw werd steeds populairder. Wat oorzaak is en wat gevolg weten we niet, maar op een gegeven moment verrees hier (ook) de — nieuwe — kerk,

Figuur 1. Middeleeuwse bebouwing van Ransdorp (gearceerd), geprojecteerd op het kadastrale minuutplan uit 1827. De reeds gekarteerde huisplaatsen (11e–15e eeuw) zijn met rondjes aangegeven. Nader onderzoek zal uit moeten wijzen of de aangegeven bebouwing in de zuidelijke nederzetting, aan beide zijden van de gouw, de oorspronkelijke toestand weergeeft of dat deze situatie zich in de eerste eeuwen na de ontginning ontwikkeld heeft uit een 'enkelzijdige' nederzetting. Dat laatste lijkt het waarschijnlijkst. (Tekening B. Donker, IPP.)

Figuur 2. 1588-'89. Naar de manuscriptkaart van Waterland door Bartholomeus Symonsz. de Vyll. (Rijksarchief Noord-Holland, Provinciale Atlas.)

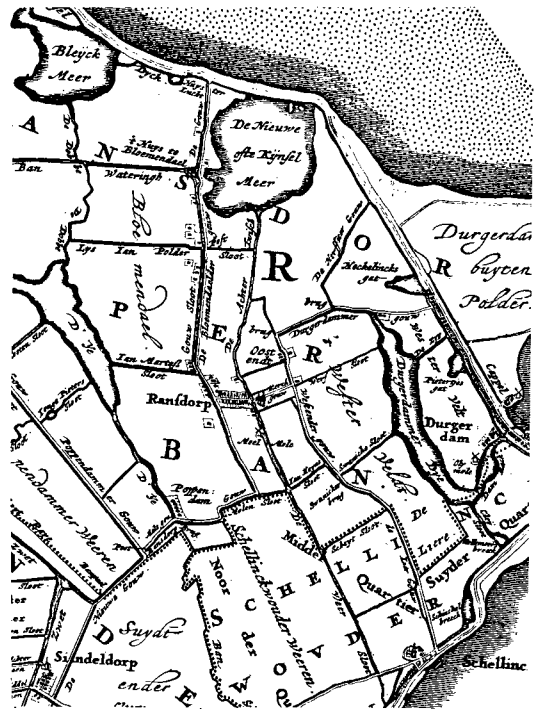
die vrijwel op de grensloot het Twiske werd gezet. Mogen we van een 'fusiekerk' spreken? Daarmee hangt ook de vraag samen welke lading de vlag 'Ransdorp' oorspronkelijk dekte. De naam is al oud; de vroegste vermelding die op Ransdorp zou slaan is uit 1324, als er sprake is van *heren Martijns kindere des papen van Raendorp* (Van der Laan, 1975, nrs. 18-19). Was Ransdorp de naam van de zuidelijke nederzetting, of juist van de noordelijke, of hebben de twee nederzettingen – met afzonderlijke ontginningsbasis en afwatering – altijd onder gemeenschappelijke vlag gevaren?

De zuigkracht van de buurt bij de kerk was sterk. Op de kaart uit 1588-'89 (figuur 2) is het beeld van de twee nederzettingen met de kerk er precies tussen in nog goed te zien (de huizen ten noorden van de Bloemendaler gouw, pal boven Ransdorp, berusten overigens waarschijnlijk op een vergissing van de kaartenmaker); op Dou's kaart (figuur 3) van een kleine honderd jaar later vinden we behalve langs de Dorpsstraat vrijwel alleen nog bebouwing langs de Bloemendaler gouw. Weer honderdvijftig jaar later, ten tijde van het kadastrale minuutplan van 1827 (figuur 4), is ook die verdwenen. Pas in recentere tijd verrezen er weer boerderijen langs de beide gouwen.

Uit de geschetste ontwikkeling van de dorpsvorm is duidelijk geworden dat we bij de compactere dorpen niet te maken hebben met een nieuw type ontginnersnederzetting: kernen als Ransdorp zijn ontstaan uit vertrouwde, langgerekte linten. Hoewel de huidige bebouwing geen relatie vertoont met de verkaveling is zo'n relatie er wel geweest. Hiermee zijn we er natuurlijk niet. Wat was de drijfveer om een vervallen huis of boerderij niet op hetzelfde erf, maar elders te herbouwen? Had de plaats van de boerderij iets te maken met de vraag welke boeren er voorgoed de brui aan gaven? Welke economische, sociale, ecologische, demografische of andere factoren hebben de ontwikkeling beïnvloed?

In een eerder artikel (Bos, 1985b) heb ik aandacht gevraagd voor het gelijktijdig optreden van een aantal veranderingen. Als de daarin gepresenteerde gedachtegang tenminste een deel van de waarheid belicht zouden we de ontwikkeling van Ransdorp als volgt kunnen zien.

Over de welvaart van de eerste boeren, die het gebied als akkerland ontgonnen, weten we niet veel; wel vermoeden we dat op elke ontgonnen strook een boerderij werd gebouwd. Dit is het beeld van figuur 1. De algemene malaise van de 14e eeuw en het einde van de mogelijkheden voor graanverbouw mogen we ook voor Waterland beschouwen als een periode van teruggang en heroriëntatie. We pakken de draad weer op in de loop van de 15e eeuw, als Ransdorp zich ontwikkelt tot een bloeiend dorp, drijvend op handel, nijverheid, en vooral scheepvaart. De welvaart wordt geïllustreerd door de bouw van een kolossale en prestigieuze kerk. Hoewel de grote bloei in 1588 al ten einde was, vinden we deze fase nog terug op figuur 2. Het einde van de scheepvaart en de overgang naar veeveelt luiden vanaf 1570 (het begin van de Spaanse troebelen) een nieuwe fase in, die een forse inzinking van de economie met zich meebracht. De ingestorte kerk kon bijvoorbeeld niet meer

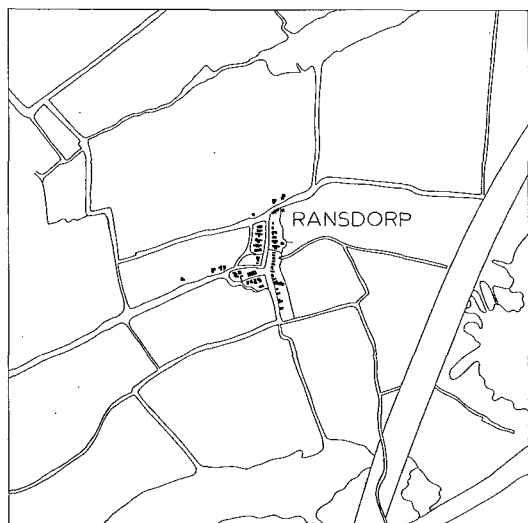
Figuur 3. 1680. Naar Jan Jansz. Dou's Kaartboek Uutwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland. (Foto F. Gijbels, IPP.)

in oude glorie worden hersteld (figuur 5). Ook het aantal huizen (en inwoners) liep terug (figuur 3). Rond 1700 is de scheepvaart zo goed als helemaal verdwenen. De dorps-conjunctuur is op een dieptepunt. De huizen die bij Dou nog langs de Bloemendaler gouw staan zijn vóór 1740 op één na verdwenen². De situatie in 1827 (figuur 4) is daarom een getrouwe afspiegeling van de situatie een kleine honderd jaar eerder. De verbetering van de waterhuishouding door de instelling van molenbemaling (17e eeuw) heeft blijkaar geen omgekeerde trek, naar het land, teweeg gebracht. Deze fase, waarbij boerderijen op het land werden gebouwd, is pas ruim een eeuw oud. Het is overigens nog geen afgesloten ontwikkeling; in het kader van de ruilverkaveling zal de komende jaren nog een aantal boerderijen op het bijbehorende land verrijzen.

In de 17e–18e eeuw nam het aantal huizen in de dorpen binnen de banne (Durgerdam, Holysloot, Ransdorp en Uitdam) af. Maar wat is er de achtergrond van dat enkele buurten (Poppendam, Kleine Kinsel, Grote Kinsel) totaal verdwenen, en dat Ransdorp zijn compacte vorm kreeg? Moeten we het zoeken in een streven naar grotere veiligheid (maar hoe zit dat dan bijvoorbeeld met brandgevaar?), of in wat

we met een vaag begrip 'sociale binding' noemen? Was men soms mede afhankelijk van inkomsten uit nevenberoepen (welke dan?) waarvoor men aangewezen was op een hecht en direct informatie-circuit? Deze behoefte aan goede verbindingen en snelle informatie is als een van de oorzaken genoemd van de éérste dorpsverschuivingen in Waterland, van het land naar de weg (Bos, 1985b). Was het aanzien van mensen die in de dorpskern woonden als afgeleide van het aanzien van stedelingen soms groter dan dat van 'echte boeren' die op het land woonden?

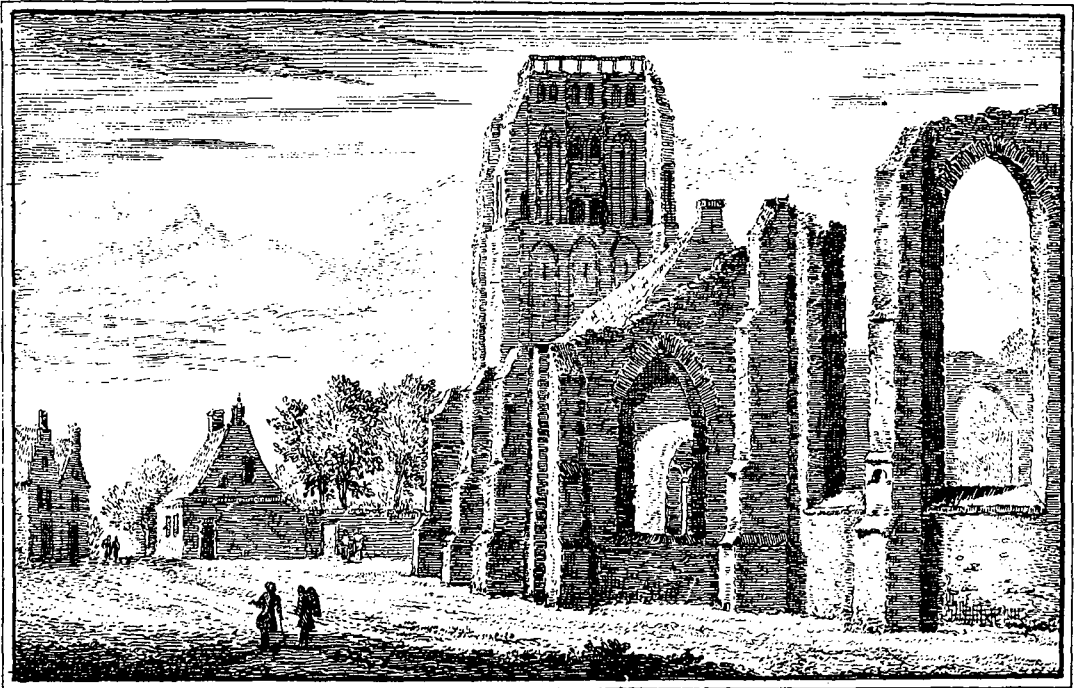
De eerste verandering (het verdwijnen van boerderijen op enige afstand van de gouwen, de verplaatsing van de kerk) valt chronologisch samen met de omslag van akkerbouw naar niet-agrarische activiteit; de tweede (verdwijnen van huizen buiten de kern, inkrimpen van de kerk) met de overstap naar veeteelt. We hebben daarmee nog geen verklaring voor de ruimtelijke ontwikkeling gevonden, maar misschien is hiermee wel de richting aangegeven waarin die gezocht moet worden.

Figuur 4. 1827. Naar het kadastrale minuutplan. (Tekening B. Donker, IPP.)

Noten

1. Een idee dat al lang leefde; zie bijvoorbeeld Heidinga z.j. (1977).
2. Tussen 1740 en 1805 brandden in de banne Ransdorp twee huizen af, 57 werden er 'geamoveerd'. De grond waar deze huizen op stonden 'blijft woest en ledig leggen, zonder dat daar van enig gebruik gemaakt word.' (GA Amsterdam, archief 338, nr. 95, fol. 13-14). De lijst illustreert echter vooral de teruggang in Durgerdam, Holysloot en het Ransdorper deel van Uitdam; in het dorp Ransdorp was het dieptepunt al voor 1740 bereikt. Van 'nieuwe getimmertens' is in de periode 1740–1805 al helemaal geen sprake.

A. Rademaker fecit

RANSDORP in Waterlant 1637.

Figuur 5. Gravure door A. Rademaker naar de situatie van 1634. Het nieuwe schip is veel kleiner dan de ingestorte voorganger. (Foto F. Gijbels, IPP)

Literatuur

- BOS, J.M. (1984). Veldnamen in verband met de nederzettingsgeschiedenis van Waterland (N.H.). In: Naamkunde jg. 15, pp. 120-128.
- BOS, J.M. (1985a). Archeologische streekbeschrijving. Een handleiding. (AWN-monografie 4). Z.p.
- BOS, J.M. (1985b). Stadse fratsen in een Hollands veengebied. Archeologie van stad en land. In: Westerbeem jg. 34, pp. 110-123.
- COCK, J.K. de (1975). Historische geografie van Waterland. In: Holland jg. 7, pp. 329-349.
- HEIDINGA, H.A. (z.j., 1977). Historie en archeologie. In: Waterland (Bibliotheek van de Kon. Ned. Natuurhist. Ver., nr. 26), pp. 19-44. Zutphen.
- LAAN, P.H.J. van der (1975). Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400. Amsterdam.